
*М.М. Степаненко,
аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФІЛОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Однією з визначальних тенденцій розвитку сучасної цивілізації є становлення нової економіки, спричинене інформаційною революцією, процесами глобалізації та загостренням усього комплексу глобальних проблем. Необхідність становлення нової економіки посилюється також глобальною фінансово-економічною кризою, яку переживає нині суспільство споживання. Становлення нової економіки, хоча й у дещо іншому сенсі, – це прикметна ознака й українського суспільства. Радикальні економічні перетворення, які воно намагається здійснити, виходять далеко за межі розбудови ринкової економіки в її класичному вигляді. Сьогодні перед Україною стоїть значно складніше завдання – розбудова цивілізованої соціально-орієнтованої економіки і відповідного комплексу її забезпечення – світоглядного, ціннісно-нормативного, політичного, правового, власне економічного, освітнього тощо.

У процесі становлення нової економіки кардинально видозмінюються основні соціально-економічні інститути, моделі господарської діяльності та соціально-економічної поведінки, трансформуються традиційні уявлення про життєві і родинні цінності, професійні орієнтації, життєвий успіх і засоби його досягнення. Оскільки процеси становлення нової економіки охоплюють не лише економічну сферу суспільного життя, а й ціннісно-нормативні, мотиваційно-потребові, світоглядні, раціональні, операційно-діяльнісні принципи і способи організації життєдіяльності суспільства, то виникає потреба у виробленні нових теоретико-методологічних підходів і знаходження нових понять, які здатні були б виразити системний і комплексний характер цих змін.

Одним із таких підходів, на нашу думку, є той, який сформувався у сучасній практичній філософії [5], в межах якого невід'ємним, системоутворювальним компонентом практики, зокрема й економічної практики, вважається смислова, ціннісно-нормативна складова. А поняттям, здатним виразити присутність смислів і цінностей у фундаменті економічної практики, є, на нашу думку, поняття “економічна культура”, яке дає можливість не так осмислити економіку з точки зору її ефективності як цілераціональної діяльності (що передбачає застосування понять “мета”, “засіб”, “форма” діяльності, власне “дія”), як виявити і проаналізувати те смислове поле розуміння між основними суб'єктами економічної діяльності, яке й зумовлює адекватність чи неадекватність економічної практики потребам і вимогам розвитку суспільства.

Незважаючи на потенційну евристичність поняття “економічна культура” для аналізу економічної практики, особливо в її специфічному вигляді нової економіки, само це поняття є ще недостатньо розробленим і концептуально оформленим. Тому метою даної статті є аналіз теоретико-методологічних передумов філософської концептуалізації економічної культури у контексті становлення нової економіки.

Головні можливості філософської концептуалізації економічної культури містяться, на нашу думку, по-перше, у теоретичній площині практичної філософії, в її історичному і сучасному розвитку, а по-друге – у теоретичній площині міждисциплінарних синтезів філософії економіки, економічної та соціологічної теорії.

Щодо першої групи можливостей, то всі речники сучасної практичної філософії звертають увагу на те, що, починаючи з Аристотеля, економіку визначали разом з

етикою та політикою як дисципліну практичної філософії [2, 181]. У перипатетичній традиції оікономіа (разом з етикою і політикою) сприймалася як практична наука про домогосподарювання [5, 15]. Практична філософія від самого початку свого існування виходила з того, що етика, політика й економіка пов'язані в одне ціле, оскільки всі стосуються доцільності облаштування суспільством “своєї домівки”, внутрішнього порядку і гармонії, де люди в змозі повноцінно відтворювати умови власного існування” [5, 16].

У середньовічній філософії традиції, закладені практичною філософією Аристотеля, продовжив Фома Аквінський, який розробляв вчення про економіку як частину філософії моралі. Такий підхід, коли у центрі економічних досліджень перебували роздуми про справедливу ціну, справедливий прибуток, виправдання приватної власності тощо, зберігався аж до XVIII ст. Тільки у буржуазному суспільстві, мірою інституалізації і виокремлення національного господарства у самостійну систему, набуває дисциплінарної самостійності і політична економія. Але й політична економія на першому етапі свого існування зберігала невідривний зв'язок з моральною філософією. Класична політична економія, уособлена А.Смітом і Дж.С. Мілем (які були й моральними філософами), “наголошувала важливість моральних чинників, а не інструментальної прагматичної раціональності у конституюванні економічних систем; вона інтерпретувала економічну дію як таку, що є переплетеною з неекономічними соціальними відносинами та вкоріненою в них” [1, 9]. Для філософської концептуалізації економічної культури у контексті становлення нової економіки також може бути важливою ідея А.Сміта про те, що “єдиним критерієм ефективності ринкової взаємодії може бути лише вільна згода її учасників як передумова гармонії між прагненням прибутку і всезагальним благополуччям” [2, 182].

Але, мірою дисциплінарної інституалізації економічної теорії, відбувається її жорстке відокремлення від господарської етики. Теорія господарства намагається стати “вільною від цінностей”, наслідуючи в цьому природничі науки, і зосередити свою увагу не на “застарілих моральних питаннях”, а на проблемах “ефективності системного управління” [2, 183].

Такий підхід був певною мірою теоретично виправданим, оскільки, з одного боку, давав можливість зосередити увагу на власно економічних процесах, на функціональних механізмах ринкового господарства в їх “чистому”, вільному від цінностей вигляді, а з іншого – був “історичним відображенням автономної економіки, що за часів розквіту досягла свого вищого щаблю й почала розвивати майже незалежну від традиційних цінностей суто індустріальну динаміку раціональності, коли прибуток стає самоціллю” [2, 182]. Але в сучасних умовах такий суто економічний підхід до проблем ефективності господарчої системи не лише вичерпав свої пізнавальні можливості, а й виявив свою практичну небезпечність, завівши світове господарство у глухий кут системної фінансово-економічної кризи. Намагання знайти вихід із цих теоретичних і практичних “глухих кутів” виводить сучасну економічну теорію на новий етап її розвитку. Загальною теоретичною настановою цього етапу є прагнення перейти від аналізу внутрішніх чинників ефективності економічної системи до її розгляду у широкому соціокультурному контексті з урахуванням її системних взаємозв'язків із суспільним життєвим світом і довкіллям. Така трансформація економічної теорії зумовлюється розумінням того, що те, “що є раціональним економічно, погрожує втратою розумного сенсу щодо життєвої практики і якості життя як таких” [2, 183].

У межах сучасної практичної філософії ця трансформація набуває дискурсивно-етичного характеру, виходячи з визнання необхідності подолання обмеженості суто ринкової раціональності шляхом її підпорядкування практичному розумові, який за своєю суттю є морально-етичним. Така програма етизації економічної теорії і практики накреслюються вже у концепції Ф.А. фон Гайека, який розглядає ринок як етичну категорію, у концепції “етичної економії” П.Козловські, у концепції соціального

ринкового господарства К.Гоманна, в якій розробляється етика підприємництва і відповідна стратегія етичної легітимації інституціональних меж ринкового господарства, та ін.

Цілісну програму зміни парадигми економічної теорії пропонує швейцарський представник філософії економіки П.Ульріх у праці “Трансформація економічного розуму” та інших творах. Виходячи з діагнозу доби, що характеризується як “колонізація життєвого світу” внаслідок роз’єднання системи та життєвого світу, і підкорення останнього першою, П.Ульріх намагається поєднати комунікативну етику й економічну теорію. Таке поєднання має здійснюватись на кшталт мовно-прагматичного зняття економічної раціональності в практичному розумі вільних і зрілих людей. П.Ульріх наполягає, що “специфічно сучасний смисловий потенціал зосереджується виключно в комунікативному потенціалі взаєморозуміння зрілих громадян: місце традиційно встановлюваної і нормативно приписаної згоди в традиції переймає аргументативне взаєморозуміння щодо смислових орієнтацій діяльності, яке ґрунтується на раціоналізації життєвого світу” [2, 186–187].

Теоретична настанова на перехід від аналізу внутрішніх чинників ефективності економічної системи до її розгляду у широкому соціокультурному контексті з урахуванням її системних взаємозв’язків із суспільним життєвим світом і довкіллям стає визначальною і для розвитку сучасної економічної теорії. Серед представників різних економічних шкіл дедалі більше стверджується переконання у необхідності виходу за межі аналізу суто економічних – речовинних, товарно-вартісних аспектів економічного життя і зосередженню уваги на соціокультурних і ціннісно-поведінкових аспектах моделей економічної дії. Така переорієнтація зумовлена утвердженням розуміння того, що ефективність економічної практики і економічних перетворень значною мірою залежить від наявних механізмів економічної поведінки і економічної діяльності людей – головних суб’єктів економічного життя. До того ж людина як такий суб’єкт не є суто “економічною людиною”, а одночасно є й “психологічною” людиною (діючи під впливом поведінкових стимулів), і “соціологічною” людиною (виконуючи соціальну роль, маючи певний статус і посідаючи певне місце в соціальній структурі суспільства)” [6, 21].

Цю особливість розвитку сучасних економічних теорій переконливо розкриває російська дослідниця М.Шабанова, відзначаючи: “Сьогодні й серед економістів зростає розуміння того, що людина – істота цілісна, й уявлення про єдність її ролі як споживача благ чи постачальника праці, абстраговане від всіх інших боків її життя, значно збіднює економічний аналіз [1, 11]. Висновок М.Шабанової підтверджують найвпливовіші представники економічної теорії Г.Мюрдаль та Е.де Сото. “Перший з указаних авторів, лауреат Нобелівської премії з економіки, представник інституціональної теорії модернізації країн, що розвиваються, наголошував на необхідність врахування культурно детермінованих ціннісних орієнтацій у дослідженні перспектив запозичення окремих західних інститутів і перспектив економічного розвитку взагалі... Другий автор, Е. де Сото, підкреслює важливість інституту права власності у відтворенні відносної бідності та багатства країн світу” [1, 11].

Ці прагнення економічної теорії розширити сферу свого наукового аналізу знайшли логічне втілення у формування нової міждисциплінарної галузі суспільствознавства – економічної соціології, яка почала активно розвиватися з 50-х років ХХ ст. Але само її становлення, значною мірою стало можливим завдяки працям класиків соціології Г.Тарда, Е.Дюркгайма, К.Маркса, М.Вебера, Т.Парсонса, Н.Смелзера. Суттєвий внесок у процес інституалізації і подальшого розвитку економічної соціології як самостійної міждисциплінарної галузі зробили західні науковці Ч.Арджіріс, Г.Беккер, М.Грановеттер, Дж.Еткін, Дж.Катона, Мак-Кленанд, Р.Свденборг та ін. В Україні економічна соціологія була визнана наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., а з 1993 р. почала розвиватися вже цілеспрямовано і

систематично, значною мірою під впливом праць відомих російських соціологів Т.Заславської та Р.Ривкіної і завдяки зусиллям українських соціологів В.Ворони, В.Пилипенка, І.Попової, А.Ручки, М.Сакади, Е.Суїменка, В.Тарасенка та ін. (про розвиток економічної соціології як теоретичної дисципліни див. більш докладно [6, 20–49]).

Плідні теоретико-методологічні можливості для міждисциплінарного синтезу економічного і соціологічного знання задає неоінституціональний підхід, який застосовується і в економічній, і у соціологічній теоріях. Ця плідність, насамперед, вбачається у тому, що такий підхід дає змогу подолати онтологізацію *homo economicus*, людини економічної, що існує суто як ідеальний тип, і, з одного боку, розкрити вкоріненість економічної дії у соціальні (М.Грановеттер) і, ширше, у соціокультурні структури, а з іншого – уникнути поширення пояснювальної здатності економічних чинників на ті поля соціальної реальності, існування яких визначають інші, неекономічні структури (М.Зафіровські). Таку можливість ми виводимо з того, що “один із найвпливовіших представників неоінституціоналізму, Н.Флігстін, визначаючи предмет неоінституціональних теорій, зауважує, що певні як соціологічні, так і економічні теорії оперують терміном “поля” для опису ситуації, коли організовані групи акторів спільно визначають свої дії. Предметом неоінституціоналізму є те, як ці поля виникають, стабілізуються і трансформуються. Дослідження правил функціонування полів та виникнення комплексів соціальних практик, які регулюють функціонування цих полів, і є центральним предметом неоінституціоналізму в усіх його версіях [7, 31]. Згідно з Н.Флігстіном, низка чинників актуалізують культурний вимір розгортання полів соціальної реальності. Поля конституюються у ситуації вже наявних соціальних практик – формальних чи неформальних, девіантних чи конвенційних, інституціоналізованих, тобто включених у структуру стійкого комплексу соціальних практик, чи ні. Культурно детермінованими можна вважати також когнітивні межі, які допомагають індивідам вирішувати, що відбувається і що слід робити, і в цьому сенсі близькі до того, що мав на увазі П.Бурдьє, використовуючи поняття габітус [7, 43]” [1, 11]. Для розкриття культурних детермінант і культурних вимірів розгортання економічного поля соціальної реальності, взаємозв’язків економічного поля з іншими полями соціальної реальності і може бути застосоване поняття “економічна культура”.

У цілому, поняття “економічна культура” вже досить впевнено увійшла до категоріального апарату економічної соціології і належить, як відзначає В.Є. Пилипенко, до третього ієрархічного рівня його структури. Категорії цього рівня конкретизують зміст соціальних механізмів розвитку економіки та регуляції соціально-економічних процесів, створюють підґрунтя ефективного дослідження соціальної та економічної сфер життєдіяльності суспільства, соціально-економічних процесів у царині взаємодії останніх [6, 27].

Як зауважує Т.Єфименко, “у межах західної економічної соціології сьогодні формуються цілі напрями, що акцентують свою увагу на культурних складових: культурно-історичне (В.Зелізер) і культурно-орієнтоване (Н.Біггарт, П.Дімаджіо). У пострадянському просторі розробленням проблем економічної культури активно займаються А.Ахієзер, І.Діскін, Т.Заславська, Я.Кузьмінов, А.Морозов, К.Панферов, Р.Ривкіна, Г.Соколова, О.Янбулатова та ін. Серед українських учених економічна культура перебуває у центрі уваги як соціологів, так і економістів: Д.Богіні, В.Врублевського, Е.Головахи, В.Пилипенка, Н.Приходько, М.Семікіної, Е.Суїменко” [3, 124]. Але, не зважаючи на інтенсивність розроблень проблем економічної культури, само це поняття ще лишається досить аморфним. Така ситуація зумовлена, з одного боку, багатозначністю поняття “культура”, визначень якого нараховують нині більше п’ятисот, а з іншого – тим, що у понятті “економічна культура” дослідники фіксують,

насамперед, ті аспекти, які можуть стати предметом конкретного економічного, соціологічного або соціально-економічного аналізу.

Найбільш характерним для української та російської економічної соціології є сприйняття економічної культури як “ментального тіла” економіки, “котре активно впливає на його інституціональне і фізичне тіла” [3, 125]. Таке розуміння економічної культури сходиться до одного з перших (і досі найбільш цитованих) на пострадянському теоретичному просторі визначень, запропонованих Т.І. Заславською і Р.В. Ривкіною. Вони визначили економічну культуру як сукупність соціальних норм і цінностей, які є регуляторами економічної поведінки і виконують роль соціальної пам’яті економічного розвитку, які сприяють (або заважають) трансляції, відбору і оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб’єктів на інші форми економічної активності [4, 110–111]. У цьому визначенні економічна культура як соціальна пам’ять локалізується у ментальній сфері суспільства з вирішальним значенням її ціннісно-нормативної складової. Але тут поза межами уваги лишилися поведінкові, діяльнісні, комунікативні, інтелектуальні – раціональні і знаннєві – стереотипи, навички, вміння, котрі у своїй сукупності також є важливими регуляторами економічної поведінки. Лишався поза увагою й інноваційний потенціал економічної культури, який набуває особливого значення в умовах розриву традицій у сфері суспільно-економічного життя і формування нових соціально-економічних відносин.

Значною мірою ці недоліки були подолані у подальших розробках поняття “економічна культура” і особливо у її теоретичних дослідженнях. Але й досі раціональна і комунікативна складові економічної культури ще не знайшли належного місця в її концептуальних конструктах. Показовою щодо цього є думка Т.Єфременко, що “економічне мислення, яке за своїм змістом вже є економічною свідомістю, одночасно уявляє собою не що інше, як ту саму економічну свідомість (її певну грань), але розглядувану з позицій динаміки, руху думки, взаємодії з конкретною соціально-економічною ситуацією. При цьому економічне мислення залежить не лише від розвинутої економічної свідомості як ціннісно-інтелектуального ядра економічної культури, а й від здібностей, вміння індивіда мислити. Це вміння характеризує прикладний аспект культури” [3, 134].

Але таке тлумачення раціонального аспекту економічної культури виключно як “прикладного” не враховує того факту, що “економіка” у своєму вузькому сенсі – як окрема сфера суспільного життя, і у своєму широкому сенсі – як “економія”, ощадливість, ощадлива витрата будь-чого, означає раціональне організоване господарювання. Відтак раціональна складова є визначальною і для економічної діяльності, і для економічної поведінки. Але звідси випливає питання: якого роду раціональність має бути сприйнята як складова економічної культури? Тут як раз важливою є настанова, чітко визначена Т.І. Заславською і Р.В. Ривкіною, що економічну культуру не можна розглядати в якості окремої, самостійної частини культури, оскільки вона уявляє собою проекцію культури в її широкому сенсі на сферу соціально-економічних відносин. Виходячи з цього не слід також вести мову і про суто економічну раціональність як складову економічної культури. Але економічна соціологія у силу її прикладного характеру не дає можливості здійснити адекватну теоретичну експлікацію раціональної складової економічної культури. Таку теоретичну можливість надає вже філософія економіки, зокрема в її дискурсивно-етичному варіанті, про який вже йшлося раніше.

Плідною щодо подальшої концептуалізації економічної культури з урахуванням її раціональної складової нам здається трирівнева концепція соціально-економічної раціональності, розроблена Ульріхом. Суть даної концепції, за А.М. Єрмоленко, полягає в тому, “що в ній економічний принцип раціональності диференціюється згідно з трьома інституціональними площинами. Кожна з цих площин може бути підпорядкована відмінним соціально-економічним головним функціям та відповідним

типам раціональності. Можна сказати, що в цих площинах Ульріх намагається поєднати концепції раціональності Вебера, Габермаса і Лумана” [2, 187]. Для цілей нашого аналізу останнє зауваження є особливо важливим, оскільки воно засвідчує, що у даній концепції відбувається міждисциплінарний синтез філософського, економічного і соціологічного знання.

Не менш важливим є також і те, що кожна з трьох інституціональних площин, які відповідають трьом аспектам раціональності економічної діяльності, може бути сприйнята і як площина репрезентації і функціонування економічної культури. Отже, розглянемо зміст цієї концепції докладніше, знов звернувшись до аналізу А.М. Єрмоленка: “У верхній площині суспільного договору інституціональна господарча етика звернена до політико-економічного стану взаєморозуміння у сфері легітимації і контролю економічної системи. Соціально-економічна проблематика розв’язується тут згідно з комунікативно-етичною ідеєю раціональності.

На середньому рівні економіки діє принцип системної раціональності, згідно з яким економічна теорія орієнтується на розв’язання комплексної проблеми функціонального управління автономною економічною системою, враховуючи при цьому колективні уподобання, як вони задаються системі політико-економічною спільнотою. Система має функціонувати, виходячи не лише з власного смислу, а знаходячи сенс у своєму внеску у суспільну якість життя. Розв’язання проблематики, пов’язаної з управлінням у площині системи, тільки таким чином може отримати адекватну функціональну, соціально-технологічну перспективу раціональності.

У площині персональної дії проблематика, у підсумку, відповідає калькулятивній моделі раціональності утилітаристської етики. При цьому утилітаристський розрахунок не вичерпується конкуренцією і суто егоїстичними інтенціями. Завдяки верхнім двом рівням він відкриває простір для ефективного здійснення альтруїстських цілей у сенсі персональної етики відповідальності” [2, 187].

Як можна побачити, філософія економіки, побудована на засадах комунікативної практичної філософії, дає якщо не більші, то дещо інші, ніж економічна соціологія, можливості для здійснення філософської концептуалізації економічної культури. Якщо економічна соціологія фокусує увагу переважно на тих культурних чинниках, що визначають специфіку соціально-економічної поведінки, то погляд філософії економіки є ширшим – у коло увагу потрапляють усі площини економічної діяльності – оперативного застосування засобів, стратегічного системного управління, рівень підприємницько-політичного взаєморозуміння щодо колективних уподобань в царині цілей, норм і цінностей [2, 188]. Врахування останньої сфери має особливе значення для філософської концептуалізації економічної культури, оскільки вона є сферою “досягнення згоди щодо “кінцевих смислів” виробництва [2, 188]. Саме врахування цієї площини економічної діяльності дає змогу і вимагає зафіксувати в економічній культурі її перспективний вимір і досягнути її функціональне значення не лише як соціальної пам’яті, а й як своєрідного дискурсивного поля для соціально-економічних інновацій, що є особливо важливим в умовах становлення нової економіки. Осягнута таким чином економічна культура може бути сприйнята як необхідний чинник для раціональної побудови економічної діяльності без втрати розумного сенсу щодо життєвої практики і якості життя як таких. Саме таке розуміння економічної культури актуалізує у її структурі значення комунікативно-етичної раціональності з її потенціалом досягнення аргументативного взаєморозуміння щодо можливості узгодження вимог економічної ефективності і вимог “доброго життя”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демків О., Кондратик Л. Економічна моральність українського суспільства у загальноєвропейському та внутрішньо регіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999.
3. Ефременко Т. Экономическая культура как социологическое понятие // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3.
4. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск, 1991.
5. Лой А.М., Толстоухов А.В. Практична філософія сьогодення: предмет і перспективи // Практична філософія. – 2000. – № 1.
6. Пилипенко В.Є., Попова І.М., Танчер В.В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології. – К., 2007.
7. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4.